

КОЗАКИ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ПОЛТАВЩИНИ НА КУБАНЬ: ПОБУТ ТА УСТРІЙ

Висвітлено переселення козаків із Гетьманщини, зокрема, з Полтавщини на Північний Кавказ та Кубань. Наголошено на збереженні традицій і звичаїв Запорозької Січі в адміністративно-територіальному устрої та повсякденному побуті. Проаналізовані суспільно-політичні процеси в Росії, які вплинули на формування етно-демографічної структури населення Кубані, та свідчення упорядників Кубанського Козачого Війська: З. Чепіги, А. Головатого, Т. Котляревського, Я. Кухаренка.

Ключові слова: козак, отаман, переселення, колонізація, побут, устрій, курінь, полк, традиція, Кубанське козаке військо.

Освещено переселение казаков с Гетманщины, именно, с Полтавщины на Северный Кавказ и Кубань. Сделано ударение на сохранение традиций и обычаев Запорожской Сечи в административно-территориальном устройстве и ежедневном быте. Проанализированы общественно-политические процессы в России, которые влияли на формирование этно-демографической структуры населения Кубани, и свидетельства строителей Кубанского Казачьего Войска: З. Чепига, А. Головатого, Т. Котляревского, Я. Кухаренко.

Ключевые слова: казак, атаман, переселение, колонизация, быт, устройство, курень, полк, традиция, Кубанское казачье войско.

At the article is lighting up migration of Cossacks from Hetman's, in particular, from Poltava's region to North Kavkas and Kuban. It is shorting the heaping of traditions and customs. Zaporizhian Sich in administrative-territorial structure and daily way of life. Author is visions analysis social and politicks process in Russian, which have an influence on forming ethno-demography structure of population Kuban, and evidences of founders of founders Kuban Cossack's troop: Z. Chepiha, A. Golovaty, T. Kotlyarevskiy, Ya. Kukharensko.

Key words: Cossack, ataman, migration, colonization, way of life, structure, Kurten, regiment, tradition, Kuban Cossacks troop.

Українська етнічна територія має складну історію. Характерним є її окраїнне, межове розташування в Європі, на переході до Азії, на пограниччі лісів і степів, на північних окраїнах середземноморського басейну, на перехресті давніх комунікаційно-торгових шляхів. Український народ упродовж століть намагався просунутись у смугу степів, зайняти їх і дійти до Чорного моря, щоб опертися на природний кордон і мати зв'язок зі світом. Втрата давньоукраїнської державності й поневолення українських земель чужинцями істотно позначалися на процесі формування української етнічної території. Внаслідок цього не тільки припинилося її розширення на заході й півночі, але й почалося витіснення українського населення з етнічних погранич. Українська колонізація другої половини XVIII – першої половини XIX ст. була спрямована на північне Підкавказзя. Напри-

кінці XVIII ст. у басейні ріки Кубань поселилася велика кількість українських козаків. Переважну більшість поселенців у цих регіонах становили українці. За даними радянської статистики, на початку 30-х років XX ст. у західній частині Підкавказзя (Кубанщина і Чорноморщина) українці склали майже 64 %, на Донеччині – відповідно 76,8 % і 20,6 %, на Слобожанщині – 64,2 % і 35,4 %. У південній причорноморській степовій смузі кількість українського населення становила 66 %, а на 34 % національних меншин тут припадало 14,3 % росіян, 7,1 % євреїв, 4,4 % молдаван, 3,7 % німців, 1,3 % греків, 1,6 % болгар [29, с. 53].

Проблема етнокультурного розвитку українського автохтонного населення і діаспорних груп у країнах Східної та Центральної Європи потребує подальшого глибокого неупередженого вивчення.

Ф. Заставний наголошував, що *«українці є однією з найчисельніших національних діаспор. Близько 6 млн. їх нараховувалося за межами республіки в СРСР, 4 млн. чол. – у зарубіжних країнах. За іншими матеріалами в СРСР за межами республіки жило близько 11 млн., у зарубіжних країнах – близько 5 млн. українців і осіб українського походження. Таким чином, загальна чисельність українців світу оцінювалося майже в 55 млн. чол.»* [6, с. 4].

Історіографія питання нараховує обмежену кількість робіт, у яких досліджується динаміка чисельності, переселення українського населення за невеликі проміжки часу [3, с. 145–160]. Узагальнююче дослідження про динаміку чисельності українців у світі протягом XVIII – XX ст. було підготовлене В. Наулком та Н. Чорною [22]. Так, у XVIII ст. відбувалося їх переселення на Північний Кавказ і Нижнє Поволжя.

Бібліографічний показник літератури про Кубанську область, Кубанське козацьке військо і Чорноморську губернію (укладач С. Д. Феліцин) є цінним довідковим виданням серед бібліографічної літератури півдня Росії [26].

Український письменник та історик П. Короленко писав оповідання, вірші, етнографічні замітки та наукові праці з історії запорізького, чорноморського і кубанського українського козацтва: «Матеріали до історії Запорізького війська», «Чорноморія» (з 1775 до 1842), «Головатий», «Перші чотири отамани колишнього Чорноморського козацького війська», «Двохсотліття Кубанського козацького війська (1696-1896)», «Кошові отамани Чорноморського козацького війська XVII ст.», «Предки Кубанських козаків на Дністрі» [19].

Автори довідника «Зарубіжні українці» наголошували, що *«середні віки дають чимало свідчень епізодичних, несталих переїздів українців до інших країн. Цим відзначилися запорозькі козаки, рятуючись від переслідувань, вони переходили в інше підданство або ж наймалися на військову службу, брали участь в тих чи інших війнах як ландскнехти. Переслідувана своїми численними противниками частина запорозьких козаків змушена була шукати пристановища навіть за Дунаєм»* [5, с. 8].

Автор статті ставить на меті висвітлити процес переселення козацтва на Кубань, формування територіально-адміністративного устрою, повсякденного побуту українського населення Північного Кавказу.

Лівобережна Україна (Лівобережжя, Гетьманщина) – назва східної частини України (крім крайньої східної), яка згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. перебувала в складі царської Росії. Займала територію сучасних Чернігівської, Полтавської, лівобережної Київської і Черкаської областей (з м. Києвом), а також північну частину західної Дніпропетровщини. Тут було створено 10 полків (Київський, Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський, Миргородський, Гадяцький, Стародубський). Зазначимо, що Полтавський козацький полк, один із центральних полків Лівобережної України, за свою багатолітню історію завжди перебував у центрі майже всіх значних подій в Україні.

В. О. Мокляк подає характеристику вивчення історії полку в дореволюційній та радянській історичній науці, вказуючи на роботи О. Лазаревського, Л. Падалки, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, А. Скальковського, М. Костомарова, А. Антоновича, М. Максимовича, С. Соловйова, О. Левицького, Д. Яворницького, М. Грушевського, О. Єфименко, І. Крип'якевича, О. Касименка, О. Компан, Ф. Шевченка, В. Дядиченка, В. Голобуцького, О. Апанович [21].

Існує кілька версій щодо дати виникнення полку: 1569, 1577, 1648. Перша письмова згадка про його існування відноситься до 11 липня 1649 р., коли полтавський полковник Іван Іскренко (можливо, що саме він був першим полтавським полковником), син відомого гетьмана Якова Остряниці, приймав у Полтаві посланців вольновського воєводи Ф. Арсенєва, що розвідували становище на Україні. Найвірогіднішою датою створення полку є рубіж 1648-1649 років – вказує В. Мокляк [21, с. 21–22].

Усього полк налічував вісімнадцять сотень: Полтавська городова, Перша та Друга полкові, Кобеляцька, Опішнянська, Богацька, Борківська, Куземинська, Борківська Друга, Ковалівська, Балаклійська, Лукімська, Веприцька, Гадяцька, Книшівська, Подільська Гадяцького повіту, Рашівська та Лютенська сотні.

У 1654 році склад полку значно змінюється: кількість сотень збільшується до 26. Переписні книги 1654 року фіксують, крім названих, Білоцерківську, Решитилівську, Більську, Старосанжарську, Новосанжарську, Котелевську, Грунську та Зінківську сотні.

Значно змінюється склад полку в кінці XVII ст. На базі сотень Гадяцького ключа створюються нові полки. Одночасно в Поворсклі та Пооріллі, на землях, які в середині XVII ст. входили до складу Чигиринського полку або були незаселені, виникло ряд нових сотень, що на початку XVIII ст. відіграли значну роль у житті полку. Це Келебердянська, Переволочанська, Нехворощанська, Маяцька сотні.

У середині XVIII ст., у зв'язку зі створенням пікінерських полків, почався новий переділ територій. Прикордонні сотні потрапляють під подвійне командування адміністрацій Полтавського та Дніпропетровського пікінерського полків.

Остаточоно сотенний устрій на території Полтавського полку було знищено з його ліквідацією (1782) та створенням наприкінці XVIII ст. нових адміністративно-територіальних одиниць [21, с. 23]. У другій половині XVIII ст. скасовано гетьманське управління (1764), полковий лад на Слобідській (1765) та Лівобережній (1781) Україні. У 1775 р. Нова Січ була ліквідована, а козацтво розпущене; частина запорожців подалася в пониззя Дунаю і на території, що входили до складу Туреччини, створила там (1775-1828 рр.) Задунайську Січ. З 1796 р. Лівобережна Україна одержала назву Ма-

лоросійська губернія, з якої в 1802 р. сформували Полтавську і Чернігівську губернії. На сучасному етапі ця територія займає важливе місце у виробництві сільськогосподарської і промислової продукції [7, с. 120].

Зокрема, Полтавська губернія займала приблизно 811 квадратних міль, між 48 гр. 42 мін. і 51 гр. 8 мін. північної широти. Саме найдовша довжина її від північно-західної сторони до південного сходу, біля 400 верст; а від півночі до півдня 250 верст. Вона межувала зі сходу: з Харківською губернією; із півночі: з Курзькою і Чернігівською; із заходу: з Чернігівською і Київською; з Півдня: з Київською, Херсонською і Катеринославською – зазначає Н. Арендаренко [1, с. 1]. «Якби ви їхали надворскляською низиною, поміж містечками Білками і Новими Санжарами (Полтавщина), де живуть, помішано, козаки і панські, то задивувались би: ідеш не селом і не степом, а зеленим садом, без перерви; з усіх боків обгортає сад, білі хати і чистенькі дворики. Запримітили б ви: деяку хату, геть навкруги обсажену, уквітчану високими квітками – се ж ознака, щоб парубки знали: у хаті є батькова дочка на порі... заїжджай, козаче, попроси води напитись, подивись на справжню квіточку... Запримітили б ви: коло старої хати нові сохи стоять, крокви становлять: се ж нова хата будується, де молоденька пара свій вік вікуватиме... Побачили б ви навкруги зелених левад тини свіже-заплетені з різними вигадками, гарно та штучно, як та коса дівоча, то й зукнули б на коней: тпру, щоб устати та полюбуватись...» [17, с. 101].

На початку 90-х років XVIII ст. царський уряд переселив запорозьких козаків на Кубань – до неї входить Краснодарський край, виділивши їм близько 30 тис. км² земель. У зв'язку з назріванням між Росією і Туреччиною війни царський уряд організував на початку 1787 року із запорожців так зване Військо вірних козаків, яке разом з російською армією брало участь у Російсько-турецькій війні. В 1788 році його було перейменовано в Чорноморське козацьке військо, яке під керівництвом полковника Антона Головатого брало активну участь у Російсько-турецькій війні. За його клопотанням це військо в 1791 році було переведено у відвойовану в турків західну частину Північного Кавказу. Сюди ж у 1792 році цих козаків (20 тис. чол., а також членів їх родин) було переведено на Кубань. Протягом двох років переселилось на відведену Г. Потьомкіним землю 1 759 козацьких сімей, серед яких чоловіків – 5 068 і жінок – 4 414 осіб [24, с.183]. Алексопольському городничому князю Манвілову надіслана вимога: «вислати до З. Чепіги полкову старшину, поручика Заноревського з всіма відповідними бумагами для переселення в Кіш. Казенна палата 7 вересня 1790 р. послала в Алексопольську управу благочинія підтвердження про доставку відомостей про жителів м. Алексополя (Нехвороща, Полтавська обл. – Л.Ш.), які вступили до чорноморських козаків. 30 вересня 1792 р. надіслано в Алексопольський по-

вітовий суд дві копії грамот Чорноморському війську (30 червня і 1 липня 1792 р.). Мова йшла про переселення козаків і населення на Фанагорійський острів і Кубань. 7 липня 1794 р. справник Андрій Шошин повідомив в алексопольську управу благочинія, що правління намісництва доручило йому дослідити про чорноморського козака Микиту Остроуха та його батька Івана хто з них є запорожцем, і у якому званні в чорноморці вступили. У відповідь надійшло свідоцтво від жителів м. Алексополя (з 1794 р. м. Царичанка Кобеляцького повіту Полтавської губернії) Федора Перескопа, Василя Кудрі і інших про те, що вони служили у Звонківському курені Запорозького війська 20 років. Таким способом було викликано полкового осавула Черненка, який подав іменний список про козаків, які належали флотилії» [11, с. 428]. Поступово переселялися на Кубань українські, волзькі і донські козаки. Крім запорожців, як бачимо, були козаки з Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній. Українських козаків звали чорноморцями, а російських – лінійними. Чорноморці мирно зустріли нове випробовування «в покорі і вірності батьківщині і престолу». А тяжке матеріальне становище переселенців відтворилось у народній пісні Антона Головатого: «Що буде, то буде, а буде те, що Бог дасть!» У 1797 році помирає З. Чепіга, кошовим отаманом вибрано А. Головатого, але він незадовго помер. Новий отаман звався військовим і був не вибраний, а призначений царем. Чорноморці протестували, що їм призначили отамана Тимофія Котляревського. А. Головатому не дали військових кораблів і він не мав чим перевезти гармат та військового майна. Із 12 768 чоловіків переселилось на Кубань 12 645, з ними переїхало 5 526 жінок [23, с. 183].

Чорноморські козаки заснували 40 курінних селищ і дали їм ті ж назви, що їх мали курені в Запорозькій Січі. Адміністративним центром став Катеринодар (Краснодар). У наступні роки туди переселено частину колишніх козаків, які після зруйнування Січі осіли на Катеринославщині та Херсонщині. На початку XIX ст. (1808-1820 рр.) царський уряд переселив на Кубань з Чернігівщини і Полтавщини ще близько 50 тис. козаків з родинами. У другій половині XIX ст. на Кубань з України переїхало ще близько 250 тис. чол. Поселялися тут і вихідці з Росії, а також представники корінних народів Північного Кавказу, значна частина яких виїхала звідти в Туреччину. У 1813 і 1832 роках туди переселили козаків гетьманських полків. Чорноморці отримали право займатися торгівлею і всякими промислами; були обмежені загалом багатьма привілеями і зобов'язувались оберігати кордони Кубані від набігів горців [15, с. 31].

Царськими грамотами була подарована козацтву земля між Чорним і Азовськими морями, по річці Сью і до Усть-Лабинського редути. Керівництву Чорноморського війська надано право чинити вну-

трішній суд і розправу. Крім грамот, що визначали права і вольності козаків, Катерина II подарувала Війську 30 червня 1792 року Білий прапор, срібні труби, печатку з надписом: «*Е. И. В. печать коша Войска Вернаго Черноморскаго*», а в знак новосілля подарувала, через А. Головатого, Війську хліб та сіль на золотому блюді, з такою ж сільницею. У 1793 році вся кубанська границя була зайнята Чорноморським військом: із-за Бугу прийшли інші полки з сім'ями переселених чорноморців [15, с. 34].

Чорноморці знайшли кубанську землю необижитою, із зарослими очеретом річками і болотами. Чорноморці пережили всі труднощі бездомного життя, перемогли природу: мертва кубанська сторона перетворилась в освоєну область. Край чорноморці заселяли хуторами і куренями (станіями), даючи останнім назви, які існували у Запорозькому війську [15, с. 35].

Переселення у Чорномор'ї тягнулося повільно. Чорноморський військовий уряд не раз скаржився в Петербург на бездіяльність влади катеринославського намісницького правління, на свавілля і самовправство поміщиків у насильницькому утриманні козацьких сімей [15, с. 36].

25 серпня 1792 року на Кубань прибули Чорним морем до Тамані флотилія (51 човен і 1 яхта) з 847 чоловік під командою військового полковника Сави Білого; за ними у жовтні того ж року, перейшов по суші кошовий отаман З. Чепіга з військовим штабом, обозом, трьома кінними і двома пішими п'ятисотенними полками [15, с. 59].

У місті Катеринодарі була встановлена військова резиденція по прикладу запорозького коша, збудована фортеця і за січовим уставом: курені (казарми), для приміщення курінних отаманів і бездомового товариства, а серед фортеці поставлена Святотроїцька похідна церква, де розміщений шестиглавий Воскресенський Собор (1874 р.). Переселенці зупинились таборами, під назвами військових поселень: Андріївка, Константиївка, Стоянівка, Олексіївка, Захаровка, Онуфріївка, Тимофіївка і Антонівка. На зиму копали землянки, напинали курені, здобуваючи для цього ліс на правому березі Кубані. Весною 1794 року військовий уряд приймає рішення заселити землю сороками куренями. Серед них під номером 27 зазначається Полтавський курінь [15, с. 61–62]. «*Степ і багаточисельні ріки на землі Чорноморського війська дали можливість жителям, крім куренів розселятися ще хуторами у зручних місцях, де заводили скотарство, бджільництво, влаштувало водяні млини. Все це було вільно без всяких мит і наглядачів. Живи та Бога хвали!*» – зазначає П. Короленко [15, с. 65].

На військовій раді, протоколом від 1 січня 1794 року встановлено в Катеринодарі військовий уряд Чорноморського козачого війська: кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар. Військова земля була поділена на п'ять повітів: Катеринодарський, Фанагорський, Бейсугсь-

кий, Григоріївський, Єйський. У кожному повіті встановлено правління, куди призначено по одному полковнику, писарю, есаулу і хорунжому. Правліннями були видані герби з такими зображеннями: Катеринодарського – козак «*вооруживший ратище в землю, приложя к нему, вместо присошек, ружье. Он держит левою рукою ратище и ружье, а правою приклад, стреляя врага*»; Фанагорійського – по морю плаваюча лодка, з всім військовим прибором; Бейсугського – риба; Єйського – козак з рушницею в караул і Григоріївського – пустий степ, козак сидячий на коні, у військовому обмундируванні. Спостереження за правильним виконанням повітовими правліннями своїх обов'язків, покладено було на військового осавула. У кожному повіті було кілька куренів (станіць), в кожному курені встановлене своє управління: курінний отаман, сільський отаман, сільський наглядач і писар. Курінному отаману підкорялись всі присутні в курені старшини і козаки; він керував справами, що відносились до військової справи в курені. Курінні отамани не проживали в куренях, а знаходились постійно в Катеринодарі у влаштованих у фортеці курінних приміщеннях; приймали всі розпорядження кошового отамана і військового уряду и виконували їх через молодших сільських управителів.

У 1802 році окружне правління – Григорієвське, було скасоване, а інші чотири перейменовані в земських начальників. Курінні отамани відіслані з Катеринодару до своїх куренів, через те, що живучи в місті відволікаються від своїх обов'язків наглядати за благоустроєм у курінних селищах.

Так було до 1827 року. Положенням, затвердженим 26 квітня про управління Чорноморського війська, військова канцелярія, яка утворювалась із військового уряду, по «*Височайшій грамоті*» Чорноморському війську 16 лютого 1801 року, була переформована та відкрито особливі адміністративні установи, що діяли за правилами Положення про Чорноморське військо від 1 липня 1842 року.

Разом з встановленням адміністративного порядку, була влаштована у Війську медична частина, очолювана військовим медиком. Лікувальні заклади, що відкривались, надали можливість хворим людям отримувати медичну допомогу не тільки на лінії кордону, але й у середині війська.

Освіта для молоді мала такий вигляд: спочатку навчали у домашніх школах, а в 1803 році, по клопотанню військового отамана Бурсака, були викликані до Катеринодару із Московського університету студент Іванченко і гімназист Поляков. Ці два вчителі відкрили перший рівень для навчання молодого покоління чорноморців. 14 грудня 1806 року відкрито в Катеринодарі початкове училище, з асигнуванням на утримання якого визначалось по 1 500 руб. із військової казни, а «*добрі чорноморці*» пожертвували на користь училища більше 4 000 руб. У 1812 році відкриваються нові училища в деяких місцевостях Чорномор'ї, а 20 травня

1820 року в Катеринодарі відкривається гімназія, яку очолив протоієрей Кирило Россінський. Саме отаману чорноморців Федору Яковичу Бурсаку належить відкриття навчальних закладів у Чорномор'ї.

З розселенням чорноморців на кубанську землю відчувалася потреба в духовенстві. Чорноморське військо не належало ні до якої єпархії, звідки можна було б отримувати православних священників. Цю проблему вирішив Антон Андрійович Головатий за допомогою феодосійського єпископа Іови, який висвятив двох козаків, надаючи свідоцтва на вступ у духовне звання ієрея. А з часом дозволено єпархіальним керівництвом будувати церкви в Чорномор'ї і призначати до них священників. Так сформувався духовний стан, що підпорядковувався Феодосійському єпархіальному відомству. На честь святого угодника Миколи Чудотворця і в пам'ять милостей імператриці Катерини було засновано Катерино-Лібізька Миколаївська пустинь (монастир). До монастиря надійшла велика частина ризниці із запорозької січової Покровської церкви і із Київського Межигірського монастиря через ходатайство військового отамана Т. Котляревського.

Незважаючи на багато перешкод, швидко розвивався громадський побут. Менше чим за 50 років від поселень у пустинному краї не залишилось і сліду, адже він став впорядкованим краєм. Але не вистачало приюту для поранених та покалічених воїнів, що визнавалось першою необхідністю для бойового життя [15, с. 70–71].

13 листопада 1802 року було сформовано в Чорноморському війську 20 полків, кожен з яких мав два взаряддя в кінному складі, з потрібним числом каноніров. Херсонський військовий губернатор, Дюк-Ришельє, перший звернув увагу на поганий устрій в Чорноморському війську артилерії. По його розпорядженню, у війську були в 1814 році сформовані кінно-артилерійська рота, піша піврота вищим керівництвом була закрита. У 1834 році за розпорядженням командира кавказького корпусу генерала, барона Розена збільшено вдвічі кількість артилеристів. До 1842 року діяло дане положення, по якому сформована артилерійська бригада з трьох кінно-артилерійських батареї і артилерійської пішої роти. Гвардія, яку використовували на службі в С. Петербурзі, була сформована у 1811 році. По докладу військової колегії 13-го листопада 1802 року формуються 20 штатних полків, із них 10 піших і 10 кінних; ще один кінний полк скомплектований у 1819 році. Такий устрій полків існував до положення 1842 року. Тоді по стратегічним підрахункам зроблені деякі переміни і у відношенні змісту прикордонного караулу. В кожному частині кордону призначені для начальства і виконання службових доручень по одному полковнику, по одному полковому осавулу, по одному полковому хорунжому і по одному полковому писарю. Деякі кордони отримали інші назви і до них

було додано, в необхідних місцях прикордонної лінії, три пости. На кожному пості призначалось по одному старшині, по 25 кінних і 25 піших козаків. Крім того, на чорноморську гребню флотилію – 25 старшин і 375 козаків; для додаткових, у непередбачених випадках, і для переправи через пролив, у Тамані, 228 козаків; на утримання караулів при військових цейхгаузах 75 людей і в 40-х куренях, для утримання в Катеринодарі караулів, 240 нижніх чинів. Загалом, по наряду, складало на службі в Чорноморському війську: полковників і старшин – 53, козаків – 1 918. Для кращого порядку в розпорядженнях по воєнній частині, в 1797 році розділено на п'ять частин, з підпорядкуванням кожної частини особливому чиновнику. Деякі пости були скасовані, інші додані, з деякими перетвореннями [15, с. 84].

П. Короленко, описуючи події боротьби чорноморців проти горців у січні 1820 р. на прикордонній смузі, згадує полтавських козаків-переселенців: військового старшину Гавриша, підполковника Ляшенко, військового старшину Порохню, хорунжого Синяговського, Сіромаху, військового полковника Стороженка, есаула Животовського, Кумпана. Мовою оригіналу: *«горцы вторгнулись в станицу; запалали жилища казаков на окраине селения; упорный бой кипел на улицах станицы; Сиромеха и Синьговский, соединившись с жителями, отстаивали Полтавскую станицу; священник с крестом в руках явился среди защитников... К счастью полтавцев, прибывшие с командами войсковой полковник Стороженко и есаул Животовский смелым и дружным ударом свежих сил принудили грабителей отступить... Наступившая оттепель разбила на Кубани лед; переправа через реку стала затруднительна, и вторжение хищников прекратилось»* [15, с. 167]. Ці події показали слабкість внутрішнього благоустрою чорноморців.

Безперервна служба на кубанській границі відволікала робоче населення, що й обернуло край у бідність. За проектом генерал-майора Кисельова, міністр внутрішніх справ, граф В. Кочубей передав російському государю доповідну записку про переселення в Чорномор'ю до 25 000 душ малоросійських козаків. 19 квітня 1820 року було затверджено російською владою переселення людей, що оживило Кубанський край, підняло дух знесилених козаків. Як не були бідні чорноморці, але в порівнянні з прибулими «братами» до них з Малоросії, – зазначає Короленко, – змогли похвалитися деякими привілеями: у них був дах над головою, скудний шматок хліба, а в переселенців ж не було ні того, ні другого [15, с. 168]. Щоб допомогти цим біднякам, отаман Матвеев 21 листопада 1821 року звернувся до чорноморців із закликом про благодійність. Як наслідок, через місяць було зібрано 10 000 руб. асигнаціями, до 64 четвертей хліба, 317 голів рогатої худоби, 16 коней і 1 044 овець. Комітет по влаштуванню переселенців у Катеринодарі «благорозумно» розпорядився майном чор-

номорців, які після виступу отамана в зібранні дворянства ускладнили свою благодійність.

За наказом урядового сенату 11 квітня 1820 року Чорноморське військо підпорядковувалось начальнику окремого Грузинського корпусу, який перейменовувався в наступному році в окремих Кавказький корпус, а військова земля зачислялася до Кавказької губернії. З часом посилювалася охорона прикордонної лінії на 2 000 чоловік та спостережливість варті: дві роти Навагінського полку розташувались у Полтавській станиці; жителі із всіх прикордонних хуторів зібрані у рибні заводи в Темрюк під прикриття військ [15, с. 177].

50-річчя бойового життя чорноморців на Кубані було відзначене новим положенням для Війська від 1 липня 1842 року, яке оголосив наказний отаман, генерал Заводовський. Розпорядившись про переформування у війську будівельних частин по новому положенню, наказний отаман відправився до Петербурга з двома військовими депутатами дякувати російського імператора за подаровані «милості». Сформовані, по новому положенню полки і батальйони отримали прапори, подаровані імператором. По проханню отамана Чорноморського війська Заводовського і по представленню головнокомандуючого окремим кавказьким корпусом, імператор пожалував Чорноморському Війську великий білий Георгіївський прапор за півстолітню службу на Кубанській границі, яка відома багатьма подвигами мужності і хоробрості. Освячення цього царського дарунку проходило у військовому окрузі в м. Катеринодарі 11 травня 1844 року на зібранні війська, дворянства і представників козацьких станиць.

Поселяючи чорноморських козаків по Кубані, російський уряд цим забезпечив російські кордони від вторгнення войовничих черкеських племен, замінюючи козаками, які знаходились в регулярних частинах, що з великими труднощами переносять обмеження у повсякденному побуті. Щодо домашнього побуту чорноморських козаків слід наголосити: «Жили Чорноморські козаки тоді не дуже-то заможні. Та коли їм сердегам було що й придбать? Хіба тепер, як с Черкесом війна утихомирилась, то може й поопірились трохи; тоді ж, як я бував в їх містах, то їм ніколи було свого доглядать... Яким черга, ті ідуть на Кавказ воювати, зносять крепості, копати канали, земляні стіни видвигати – як гори. Робота була зазвонна – нічого сказать. Ті ж, которі оставались дома, тож на печі не лежали. На березі по всяк час було діло. За хазайством гляділи одні жінки. Степу ж у їх було доволі. От, як підійде робоча пора, то неділі за дві, або й більші, понаходять в Чорноморію на заробітки Анапці було багато різного, забридшого зо всіх кінців, люду, – та все біднота. Оце-ж, пориходивши в Чорноморію, погодоворюються з жінками убраться їх хліб – чи, там, за плату, чи с копиці; то поки прийде робоча пора, то вони їм і хати пооправляють і по хазайству дадуть всякий порядок; а там поскошуют і хлібець і сіно, хто

скільки спромігся засіяти. Коли ж повертаються козаки до дому, то звісно, – де вже видержать, щоб не курнути – не така натура. То жінки їх і лають: «А чорти-б убив вашого батка, та з вашими козаками! Коли б не Анапці, то хати і досі б були повкриті вітром. А їм чортма й гадки; аби горілка була» [26, с. 58].

Оперета «Чорноморський побут» Я. Кухаренка (1836) представляє час першого заселення прикубанських рівнин запорожцями й іншими вихідцями з України [20]. Традиції та звичаї тодішньої Чорноморії були загалом ті ж самі, що і в Україні, але відрізнялись деякою грубістю, якою вирізнялись маси населення і не рідко були з ними в розладі. Як вказує П. Куліш: «Тут, запорозька привычка до бурлацького життя зіткнулась з необхідністю одружитися і вести сімейне життя; так як місцева влада прилягала турботу про розмноження сімейств, то шлюбні союзи заключались інколи невзначай, без виконань всіх традицій і обрядів, якими вони супроводжувались. Ці і інші подібні риси чорноморських традицій і звичаїв представлені Я. Кухаренком, у його дуже цікавій і дуже живій, характерній п'єси, з прекрасним розумінням сценічного мистецтва» [20, с. 5].

Переселившись на Кубань козаки, понаганяли всяку худобу: коней, рогату худобу, вівці. Вівці були волоськими, ними займались козаки-волохи, які добре знали чабанську справу й порядкували в отарах. Про повсякденний побут чабанів у Чорноморії розповідає Я. Кухаренко: «В жодній кочівній отарі мусить бути: мічман 1, чабанів 2 і гарбачий 1. Одна отара держить в собі 10, а не більші як 15 сот овець. Такий бач лік чабанський. Між вівцями, для приводу, бува небагато кіз і цапи-передняки. Якщо буде в одного хазяїна таких отар 4-5, то ставиться над мічманами отаман. При жодній отарі: гарба з одежою, посудом і харчами, і собак 10 або 3. Отари кочують по степах, і де прийдеться, там і ночують. З першу, в Чорноморії, їх не було, то отари й кочували всю зиму; сіна косить не думали. Під худу, захищались під комишами, яких тоді було доволі, а там і в плавнях по грядках. А як набрело до нас багацько москаля, то де та й зима взялась: мов її з собою принесли. От тоді вже стали хазяїни косить сіно, і як у степу під худу не стало прихилища, то й почали для захисту робить коші з хурдниками і курені для чабанів. Місце для того обирається високе, щоб вітер здував сніг з того місця. Коші робляться круглі і четвероуголі з комишу...» [18, с. 29–35]. Цінною інформацією є список-свідчення «Скільки є в Чорноморії худоби, землі і народу козацького» складений Я. Кухаренком [18, с. 35–36].

Чорноморці виробили своєрідний піхотний рід війська – чорноморські пластуни, які славились особливою відвагою, безстрашністю і винахідливістю при захисті Севастополя. Пластуни, проходячи гарну бойову школу війни з горцями, відрізнялись від інших козаків військовою хитрістю, сміливістю, відвагою і, в критичних хвилинах, незви-

чайною винахідливістю. «Там на Кубані, знайшли вони такі ж плавні, як на Дніпрі. Жонатих стали обселять слободами, а сірома – хто ремісний – в Нову Січ, по куренях, а охочі до звіря – розсипались по плавнях і на запорозький шталт добувались. При пластунах були охочі хлопці, при них вони зростали, а вивчившись характерства робились пластунами. Цілу осінь і зиму, поки звір порошковий, пластуни жили в плавнях, а весною, приходили в слободи і приносили свою добич, звірячі слухи, продавали їх, купували порох, оливу і із одежі що треба. На останню ж копійку, поведивши музик на підпитку, інші зоставались до осені на літню роботу в слободах і хуторах, а інші зараз одходили в плавні: хто стрільцювать, а хто рибачить. Плавні в Чорноморії, не тільки на одній Кубані, вони закривають мало не половину берега Азовського моря; в них водяться: олені, дикі кози, дикі свині, вовки, лисиці, харсуні, а в рідкості попадаються бобрі. Пластуни, окрім стрільби з оружжя, ставлять всякі самолови: капкани, ступиці, цівки, пружини, сільця, нитки, або тенета. Пластун не знає розкоші, не гаразд одіжний, поневіряється, а пластунства не кидається. Високі комиші, полома, містами чагар, захищають його. Одно небо в плавні пластун бачить, як гляне вгору; по його ясних зорях, в ночі, міркує він собі дорогу, а як хмарно, то по вітру, котрий нагинає верхи очеретів високих. Наші пластуни одягаються в черкеську одежу і, під їх бармюючись, запускають бороди, хто хоче; на поясі ремінному носять кинджал з ножем, жарівницю, чабалтас кулішницю, відвертку. За поясом пістоль і збоку черкеську шабельку. На ногах онучі суконні, або портняні с шерстяними, або прядільними волоками. Черевики, або постільці, більш свинячі наверх шерстю, щоб не шамтіло в траві. Не диво пластунам бути прудкими і чуткими, второпними й проворними. Зимом на холоді, а літом на комарях та з голодом. Не убачивши лучшого, думали, що так на всім світі» – наголошує Я. Кухаренко [19, с. 65].

Майже одночасно із заселенням Чорноморії йшла колонізація тієї частини Кубанської області, яка відома під назвою Старої лінії. Для колонізації цієї лінії в 1794 році були розселені по Кавказькій лінії, вище чорноморців Дону в станицях при фортецях, по середній течії р. Кубані, де вони і утворювали Кубанський полк. Дізнавшись про економічну перевагу цих станиць, про вільне їх життя і про багатство природи на нових місцях ланцюг козацьких поселень розтягнувся по всій Кавказькій лінії від Тамані до Константиногорської фортеці і навіть – до гирла Терека. Завдяки такому формуванню, всі розрізнені підрозділи козацтва, які займали північні частини Кавказу, від Каспійського моря до Усть-Лабінської фортеці утворювали одне ціле. Заселення Нової Лінії, тобто рівнини між р. Кубанню і Лабою розпочалось в 1840 році. Заселення краю тривало протягом 20 років, поповнювалось через певні проміжки часу все новими і новими станицями.

У 1860 році було проведено суттєві зміни в козацьких військах на Північному Кавказі: замість двох існуючих військ Чорноморського і Кавказького лінійного, були утворені два війська – Кубанське і Терське, причому в складі Кубанського війська увійшло Чорноморське і значна частина Кавказького лінійного, полки – Кубанський, Кавказький і Хоперський. З утворенням Кубанської області колонізація краю не тільки не зупинилась, а навпаки проводилась з більшою енергією і поспішністю. Колонізація передгір'я Кубанської області була великою битвою, якою завершилась сімдесятилітня боротьба Кубанських козаків з Кавказькими горцями. Переселенці вважали себе українцями, зберегли українську мову, традиції, фольклор. Поступово запорозькі порядки тут були ліквідовані: в 1800 році козаків позбавили права обирати старшину; в 1842 році було скасоване козацьке самоврядування; в 1860 році частину нащадків колишніх запорожців переселили на південь і на їх основі створили Чорноморське (Кубанське) військо.

Спочатку (кінець XVIII ст.) майже все населення Кубані було українським. Поступово зростала тут чисельність росіян. За даними перепису 1926 року, в Кубанській окрузі українці становили 61,5 %, росіяни – 33,4 %. До речі, високою була частка українців і в прилеглих районах [7, с. 147]. Після жовтневих подій 1917 року Кубань увійшла до складу Росії. Особливо складною була тут політична ситуація під час громадянської війни, коли Кубань стала ареною запеклого протистояння різних армій і політичних сил. У 20-ті – на початку 30-х років XX ст. активізувалися процеси українського національно-культурного відродження. В 1925 році на Кубані налічувалося 900 тис. українських жителів, працювало майже 150 українських шкіл I ступеня, де 320 учителів навчали 14 тис. учнів. Але вже в 1932 році українське національно-культурне життя на Кубані завмерло: було закрито українські школи, на людних місцях спалювалася українська література з хат-читалень, були ліквідовані українські видавництва «Червоний прапор», «Радянський станичник», «Краснодарська філія Державного видавництва України». Усе це призвело до зміни в 1930-х роках демографічної ситуації і національної структури населення.

Зміни в етнодемографічній структурі населення Кубані і прилеглих територій Північного Кавказу вимагають глибокого неупередженого вивчення. Але безперечним є те, що ці зміни відбувалися в умовах масових репресій, навмисного голоду, виселення в Сибір жителів багатьох кубанських, ставропольських і ростовських станиць, створення передумов для вимушеної відмови людей від своєї національності, рідної мови. На такому тлі не припинялися міграційні потоки українського селянства та козацтва, які, заселяючи безкраї простори Російської імперії, формували українську діаспору.

У 1990-х роках відкрилися нові потенційні можливості для розвитку української діаспори в Росії. Проте перспектива утвердження української

етнічності як у Російській Федерації, так і в інших пострадянських країнах не виглядає занадто оптимістично. На відміну від більшості західних країн,

східна діаспора здебільшого відчуває негативну реакцію етно-соціального середовища на будь-які прояви української ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Арендаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г.: В 3 ч. Ч.1. – Полтава : Тип. губ. правления, 1848. – 190 с.
2. Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава : Тип. губ. правления, 1877. – 284 с.
3. Динаміка чисельності // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Кн. 1. – Опішне : Українське народознавство, 1999. – С. 145–160.
4. Дукмасов И. О заселении Черноморского побережья Кавказа казачьим войском // Русский вестник. – 1886. – № 10. – С. 737–775.
5. Зарубіжні українці / С. Ю. Лазебник, Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. – К. : Вид-во «Україна», 1991. – 252 с.
6. Заставний Ф. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). – Львів : Світ, 1991. – 120 с.
7. Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.
8. Иванов П. Переселение запорожцев на Тамань // Киевская старина. – 1891. – Т. 34, № 7. – С. 133–141.
9. Из Кубанской старины // Киевская старина. – 1895. – Т. 51, № 12. – С. 103.
10. К двухсотлетию Кубанского казачьего войска: 1696-1896.
11. Кितिцын П. К истории Кубанского войска // Киевская старина. – 1892. – Т. 38, № 9. – С. 425–429.
12. Казаки Полтавского полка: По материалам Румянцевской описи. Ч. 1. – Полтава : Тип. И. А. Дожмана, 1913. – 303 с.
13. Короленко П. Азовцы // Киевская старина. – 1891. – Т. 34, № 7. – С. 53–74; № 8. – С. 171–194.
14. Короленко П. П. Церковные древности кубанских казаков. – /Б.м.г./ – 110 с.
15. Короленко П. П. Черноморцы: исторический очерк. – СПб. : Тип. Департ. уделов, 1874. – 212 с.
16. Костомаров Н. Черноморские казаки // Основа. – 1861. – Август. – С. 1–8.
17. Кулик В. Вісті // Основа. – 1862. – липень. – С. 101.
18. Кухаренко Я. Вівці та чабани в Чорноморії // Основа. – 1862. – № 5. – С. 29–39.
19. Кухаренко Я. Г. Пластуни // Основа. – 1862. – лютий. – № 2. – С. 61–65.
20. Кухаренко Я. Г. Чорноморський побут на Кубані між 1794 і 1796 роками: Оперета / Передмова П. Куліша // Основа. – 1861. – ноябрь. – № 11. – С. 1–41.
21. Мокляк В. О. Полтавський козацький полк: науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. / Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації ; Полтавський краєзнавчий музей. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – 112 с.
22. Наулко В. І., Чорна Н. В. Динаміка чисельності і розміщення українців у світі (XVIII – XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 5. – С. 3–16.
23. Падалка Л. В. Карта казацких полков на Полтавской территории. – Полтава : Т-во «Печатное дело», 1914. – 4 с.
24. Прокопів І. Прокіп Короленко (1834-1913) // Український календар-73. – Варшава, 1973. – С. 180–183.
25. Сборник материалов по истории Кубанского Казачьего Войска. – Т. 4. 1795-1799 / И. Дмитренко. – СПб., 1898. – 497 с ; Киевская старина. – 1899. – май. – С. 109–119.
26. Терещенко В. З народних вуст: Чорноморські козаки // Основа. – 1862. – лютий. – С. 54–60.
27. Фелицын Е. Д. Библиографический указатель литературы о Кубанской области, Кубанском казачьем войске и черноморской губернии Екатеринодар, 1899-1902 // Киевская старина. – 1904. – Март. – С. 131–135.
28. Черноморские пластуны: Чтение для солдат. – 1860. – Из библиографии // Основа 1861. – XI-XII. – С. 122.
29. Українське народознавство: Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка ; Передмова М. Г. Жулинського. – 3-е вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 568 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Я. В. Верменич**, д.і.н., професор **П. М. Тригуб**

© Л. І. Шаповал, 2010

Стаття надійшла до редакції 11.05.2010